

VII. Considerații socio-antropologice privind viața economică

POPULAȚIA IMPLICATĂ ÎN PRODUCȚIA MEȘTEȘUGĂREASCĂ

Atalia Ștefănescu-Onițiu

Analizele întreprinse până în prezent, prevalent pe baza informațiilor epigrafice, asupra populației Daciei Romane, au urmărit aspecte precum: statutul social și categoriile sociale (cu accent pe liberi, sclavi, aristocrația provincială, condiția femeii, preferințele religioase ale diferitelor pături sociale)¹, relațiile familiale², originea etnică și onomastica³.

În cele ce urmează vom încerca o abordare a subiectului prin prisma implicării populației în activități cu caracter economic, corelând, acolo unde este posibil, condiția socială și originea etnică cu o anumită meserie sau cu desfășurarea unei activități în domeniul economic. Datorită faptului că agricultura și comerțul nu intră în discuție în lucrarea de față, nu ne vom ocupa de indivizii care desfășurau astfel de activități (administrarea fermelor rurale, cei care desfășurau activități în serviciul vamal sau financiar al Daciei), și vom încerca să analizăm situația celor care prestau activități meșteșugărești, legate de olărit, prelucrarea pietrei sau a metalelor⁴.

În domeniul producției ceramice, fie că este vorba de realizarea de opaițe, statuete de teracotă, cărămizi sau material tegular, constatăm atestarea epigrafică a unui număr semnificativ de meșteri (producători). Situația meșterilor menționați prin ștampile pe opaițele produse în tipar din Dacia a făcut obiectul unui studiu considerăm noi cuprinzător, inclus în prezentul volum, aparținând Dnei Doina Benea, și prin urmare nu vom relua întreaga problematică. Ceea ce dorim să accentuăm rămâne faptul că în majoritatea cazurilor avem de-a face cu personaje care se identifică cu un singur nume, rar cu două, în general de sorginte latină, ceea ce nu ne permite

---

¹ Tudor 1957; Antonescu 2000; Mihăilescu-Bîrliba 1995; Mihăilescu-Bîrliba 1998; Mihăilescu-Bîrliba 1999; Mihăilescu-Bîrliba 2000; Mihăilescu-Bîrliba 2004; Mihăilescu-Bîrliba 2006; Mihăilescu-Bîrliba 2006a; Ștefănescu 2002-2003; Brancato 2006; Pribac 2005 (nu avem pretenția de epuizare a surselor bibliografice, nici în acest caz, nici în celelalte).

² Protase 1971a; Rîmniceanu 2000; Stănescu 2003.

³ Rusu 1994; Rusu 1995; Russu 1967; Nemeti, Nemeti 2003; Protase 1968; Nemeș 1994; Pescaru, Rusu 1994; Benea 2002; Onofrei 2007; Balla 2000; Russu 1969; Protase 1980; Protase 2005; Russu 1977; Protase 1995; Dana 2004; Luca, Milea 1978; Paki 1998, Husar 1995, Husar 1999; Husar 2003 etc.

⁴ Regăsim demersuri similare la Bărbulescu 1994 (2003); Christescu 2004.

să facem aprecieri referitoare la originea etnică sau condiția socială (sclav, libert, cetățean roman). De asemenea este dificil de identificat, în spatele unei simple mărci sau semnături dacă avem de-a face cu simpli meșteri sau cu proprietari de ateliere. Ceea ce însă putem presupune cu mai mare probabilitate este faptul că majoritar acești producători de opaițe provin din mediul civil, mai ales urban.

Alături de producători de opaițe, inscripțiile din Dacia Romană atestă producători de alte categorii de vase ceramice, precum amfore⁵ sau *mortaria*⁶. Pe un fragment ceramic de la un castron cu buza răsfrântă este incizat în pasta crudă numele IVLIANV(s), posibil olar în cadrul fermei de la Gârla Mare⁷. Ca și în situația producătorilor de opaițe și de data aceasta indivizii menționați prin ștampile se identifică cu un singur nume, eventual două, ceea ce nu ne permite aprecieri suplimentare⁸.

În ceea ce privește meșterii implicați în producerea de statuete de teracotă⁹, este binecunoscut cazul lui Eros, sclav al lui Zoticus, *sigillarius*, care își desfășura activitatea în zona castrului de la Inlăceni conform unei inscripții pentru Iuppiter Optimus Maximus¹⁰. Producător de statuete de teracotă a fost și Gaius Iulius Proculus, al cărui atelier funcționa la *Ampelum* și care se semna cu inițialele. M. Bărbulescu atrăgea atenția că nu putem afirma cu certitudine dacă Eros era sclav sau om liber. În plus, considera că atelierul acestuia producea „teracote ieftine, fără pretenții artistice deosebite”, și că majoritar clientela era formată din militarii cantonați în castrul de la Inlăceni. Același autor opina că Gaius Iulius Proculus era tot *sigillarius*¹¹. Studiul Doinei Benea referitor la opaițele realizate în tipar a reliefat însă faptul că în atelierul acestuia se realiza o gamă variată de produse ceramice (statuete, vase, opaițe, opaițe în formă de statuete).

Pe baza ștampilelor tegulare putem vorbi la nivelul provinciei Dacia de existența unei producții locale de cărămizi, atât în mediul militar, cât și în cel civil¹². Pe tot teritoriul Daciei Romane se cunosc ștampile dificil de identificat sau atribuit¹³. Spre deosebire de produsele ceramice menționate anterior, în cazul materialului tegular ștampila se reduce, de obicei, la inițialele meșterului (credem că mai corect, cel puțin în mediul civil, ale proprietarului cărămidăriei; fiind vorba despre o producție

⁵ Spre exemplu la *Romula* sunt cunoscuți prin ștampile Sextus Cornelius (IDR II, 419), Bonosius (IDR II, 415); Antonius (IDR II, 414), Athenaeus (IDR II, 413), fără a avea certitudinea că sunt localnici sau nu.

⁶ Theotimus este astfel cunoscut la *Sucidava* și *Romula* (IDR II, 302, 471).

⁷ Stîngă 2005, p. 52.

⁸ Studiul de față dorește să realizeze o imagine generală a populației implicată în activități meșteșugărești, nu o analiză completă a producătorilor diferitelor categorii de piese.

⁹ Vezi pentru producția locală de teracotă din Dacia Romană studiul nostrum din acest volum.

¹⁰ IDR III/4, 279.

¹¹ Bărbulescu 2003, p. 52-53.

¹² Un studiu comprehensiv în acest sens se află în pregătire și aparține colegilor noștri, Mariana Crînguș-Balaci și C. Timoc.

¹³ Câteva exemple în acest sens de la *Sucidava*: GTZ (IDR II, 262); TRPZ (IGLR, 299).

de mari proporții este mai plauzibil ca materialul tegular să poarte marca atelierului; de aceea credem că cei care se ascund în spatele ștampilelor de pe cărămizi sau țigle sunt proprietarii de ateliere, nu simplii angajați ai acestora). În numeroase cazuri este vorba despre două sau trei litere, posibil sugerând *tria nomina*, ca spre exemplu Q A B (Quintus Aponius Bassus), cunoscut la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹⁴ sau numele prescurtat, ca în cazul lui P AEL TER, pe cărămizile de la Cîlnic¹⁵, Miercurea¹⁶ sau *Micia*¹⁷. Un proprietar de cărămidărie a fost și M. Opellius Adiutor, atestat prin ștampile tegulare de tipul M O AD¹⁸.

Extrem de interesat este textul incizat pe o cărămidă descoperită la Caracal¹⁹, care îl menționează pe Marinus, cel mai mare meșter în cărămizi pentru fațadă (dacă textul a fost corect interpretat).

Ceea ce putem concluziona în legătură cu indivizii care desfășurau activități legate de producția ceramică din Dacia Romană, este faptul că aceștia apar menționați, cu unul, două, trei nume, întregi, prescurtate sau doar ca inițiale aproape în exclusivitate doar pe produsele pe care le realizau în mod direct. Doar Eros este cunoscut dintr-o inscripție pe un monument din piatră, ceea ce probabil este un indiciu al stării sale materiale deosebite sau ridicarea altarului pentru Iuppiter Optimus Maximus are o cu totul altă semnificație.

Un alt aspect pe care dorim să-l subliniem este dificultatea, dacă nu chiar imposibilitatea de a stabili corect originea etnică sau statutul social al celui care se află în spatele mărcii. Este cunoscut faptul că în Dacia, mai ales în mediul rural, ca de exemplu la Micăsasa sau Cristești, activitatea în domeniul producției ceramice era intensă. Din păcate, pe nici una dintre inscripțiile care provin din aceste așezări, indivizii menționați nu fac referire la această ocupație, prin urmare nu avem nici un indiciu ferm că sunt olari sau nu.

Dacă în cazul cărămizilor presupunem că avem de-a face mai ales cu proprietari de ateliere mari, în cazul celorlalte categorii ceramice acestea puteau fi realizate și în ateliere de mici dimensiuni, eventual chiar familiale. Nu în ultimul rând, analiza populației implicată în acest gen de activități dezvăluie faptul că la nivelul atelierelor din Dacia Romană nu putem vorbi neapărat de o strictă specializare pe o singură categorie de produse, ceea ce se poate corela spre exemplu cu calitatea artistică a pieselor din Dacia (ne referim mai ales la statuetele de teracotă), de multe ori inferioară, cu deficiențe de finisare sau de natură artistică, semn că acestea erau produse oarecare realizate într-un atelier de ceramică cu o activitate diversă. Puține

¹⁴ IDR III/2, 544.

¹⁵ IDR III/4, 6.

¹⁶ IDR III/4, 11.

¹⁷ IDR III/3, 258.

¹⁸ IDR III/3, 377 (pentru detalii legate de acest personaj vezi mai departe).

¹⁹ IDR II, 393.

sunt situațiile în care putem, cu certitudine, vorbi de o specializare, precum în cazul lui Eros sau al cărămidarului Marinus.

Populația implicată în exploatarea și prelucrarea metalelor (fier, bronz, plumb) se află într-un anonim aproape total, cu excepția celor doi meșteri care realizau rame de oglinzi de plumb la *Sucivada*, pe numele lor Brutus și Lollianus²⁰. Și în acest caz regăsim aceeași situație ca la meșterii de opaite, în ceea ce privește raportul dintre nume, condiția socială sau originea etnică. În ciuda numărului semnificativ de ateliere identificat pe întreg teritoriul Daciei, meșterii implicați în această producție rămân necunoscuți. În opinia noastră, explicația acestei situații rezidă în faptul că, foarte probabil, aceștia făceau parte din rândul *fabrilor* (despre asociațiile profesionale vom discuta pe larg mai târziu).

În ceea ce privește componenta administrativă, doi *conductores ferariorum* apar pe o inscripție de la Teliucu Inferior, ridicată în onoarea lui Caracalla²¹. Deși inscripția a fost considerată onorifică, credem că ar fi mai potrivit să o includem în categoria inscripțiilor votive, referitoare la cultul imperial. La aceasta ar contribui faptul că inscripția este adresată *Numini Domini*, dar și calitatea celor doi dedicanți – C. Gaurius Gaurianus este *sacerdos* în *Colonia Aurelia Apulensis*, iar Fl. Sotericus *augustal* (iar nu *auguralis* cum considera S. Pribac²²) în *Colonia Sarmizegetusa*. Interesant este faptul că două personaje cu atribuții religioase în cele două mari orașe ale Daciei îndeplineau funcția de arendași ai minelor de fier. Este posibil, în opinia noastră, ca acesta să fie un indiciu al faptului că exploatarea fierului se afla în acel moment sub controlul casei imperiale. În altă ordine de idei, deși districtele miniere nu făceau parte din teritoriul orașelor, administrația acestora se afla în grija unor funcționari orașenești²³.

Cât privește populația implicată în prelucrarea aurului și argintului, singurul personaj atestat în Dacia este Aelius Theseus, care avea calitatea de *aurarius* și care ridică la *Ampelum* un altar votiv pentru Hercules Invictus²⁴. O inscripție de la *Germisara* pentru Iuppiter Optimus Maximus, ridicată de L. Calpurnius în sănătatea împăratului, ne dezvăluie existența unui *collegium aurariorum*²⁵. Prin termenul de *aurarius* ar fi fost desemnați în antichitate cei care se îndeletniceau cu prelucrarea aurului (bijutierii)²⁶.

Cercetările din ultimii ani, întreprinse în zona auriferă de la *Alburnus Maior*, au adus noi și semnificative date privitoare la populația de origine dalmato-illyră care a fost adusă în vederea exploatarea minelor de aur (din punctul de vedere al onomasticii întâlnim și indivizi cu nume traco-getice, posibil din provinciile sud-dunărene). Inscripțiile votive sau funerare fac referire la indivizi care

²⁰ IDR II, 229-230.

²¹ IDR III/3, 37.

²² Pribac 2006, p. 100.

²³ Vezi pentru detalii articolul Doinei Benea din prezentul volum.

²⁴ IDR III/3, 305.

²⁵ IDR III/3, 235.

²⁶ Rouché 1995, p. 37-50.

și-au păstrat onomastica, divinitățile, instituțiile, conducerea reprezentată de *princeps*, precum și așezările tipice gen *kastellum* (Delmatarum, Ansis) sau *vicus* (Pirustarum). Cultura materială a acestora, sub forma în special a inventarului funerar, ne dezvăluie faptul că acest grup etnic și-a păstrat odată în plus identitatea, fapt acceptat și tolerat de autoritatea romană. Dată fiind amploarea unui astfel de demers, la care se adaugă abordarea temei în numeroase studii, inclusiv în paginile lucrării de față²⁷, nu vom insista asupra acestui subiect.

Ceea ce totuși dorim să subliniem este faptul că nici unul dintre indivizii care apar pe inscripții nu face referire directă la calitatea sa de miner sau la prestarea de activități în domeniul minier.

Singurul indiciu, și acesta indirect, ar fi invocațiile pe altarele votive către Terra Mater. Din așezările miniere aflate în regiunea auriferă se cunosc până în prezent două altare dedicate zeiței, primul de către Batonianus (altar provenind din *area sacra* de la Hăbad²⁸), iar cel de-al doilea de către Surio, în urma alegerii sale într-o funcție de conducere a unui colegiu (nu știm dacă este vorba despre un colegiu religios, etnic sau o asociație profesională)²⁹. Ambele altare provin din zone sacre (Hăbad, Drumuș), alături de alte inscripții pentru divinități greco-romane sau, în cazul edificiului de cult din punctul Drumuș, pentru Geniul Sardeatilor. Este dificil de precizat dacă cele două altare au fost închinare divinității protectoare a minerilor sau în spatele său se ascunde o divinitate națională a celor doi coloniști³⁰.

²⁷ Vezi pentru aceasta lucrarea lui C. Timoc în volumul de față.

²⁸ Cociș, Ursuțiu, Cosma, Ardevan 2003, fig. 21.

²⁹ Crăciun, Sion 2003, p. 296-298, nr. 2C, fig. 16

³⁰ alte inscripții pentru zeița Terra Mater provin de la *Ampelum* (pe același monument sunt două inscripții ale lui Marcus Antonius Saturninus, decurion al coloniei *Apulum*) (apud Ardevan 1998, nr. 384-385); Denta (Mursa) (o inscripție pusă de Caius Kaninius Sabinianus lui Iuppiter Optimus Maximus, Iunonei Regina, Minervei și Terrei Mater (IDR III/1, 109). Ultimul rând cu inițialele DCM a stâmit nenumărate speculații și a făcut obiectul unor articole diverse. A fost propusă în vederea întregirii varianta Decurio Coloniae Malvae, ceea ce a dus la ipoteza localizării Malvei la Denta, fapt improbabil prin lipsa unor certe urme de așezare romană. Inscripția a fost, în cele din urmă, localizată la Mursa în Pannonia de către C.C. Petolescu. Cum a ajuns ea la Denta nu cunoaștem. C. Daicoviciu afirma că inscripția nu putea fi adusă din altă parte, cum susținea D. Tudor, deoarece „însemnările de la inscripția respectivă arată clar că ea a fost dezagătată în localitatea Denta” (Daicoviciu 1969, p. 539), fapt care nu trebuie însă interpretat ca o motivație suficientă privind caracterul local al epigrafei. Apreciem ca valabilă ipoteza lui C.C. Petolescu, cu atât mai mult cu cât descoperirile sporadice romane de la Denta nu permit stabilirea aici a unui oraș de talia anticei Malva); Domnești (Atticus, sclav grec al lui Aelius Marus, arendaș al pășunilor și salinelor, dedică această inscripție Terrei Mater și lui IOM (Gostar 1966, p. 175). I.I. Russu a cercetat pentru prima dată această inscripție considerând că în primul rând este vorba despre Iuppiter Optimus Maximus et Iunoni Minervae, iar C. Daicoviciu propune în loc de Iunoni Minervae - Invicto Mithrae, ambii cercetători văzând inițialele IM. N. Gostar constată însă ca TM este vizibil, deci respinge aceste variante (Gostar 1966, p. 175); *Potaisa* (inscripție pusă de cetățenii romani, prin magistrații Satrianus și Decumus (apud Bărbulescu, Cătinaș 1992, p. 114-115). Altarul votiv a fost descoperit în 1985 la întretăierea stăzilor Cheii și Bălcescu. Prezența celor doi magistri atestă o organizare sub formă de *vicus* sau *canabae*, iar M. Bărbulescu o datează înainte de venirea

Mai multe informații dispunem în legătură cu administrația domeniului minier. O serie de inscripții de la *Ampelum* amintesc numele unor procuratori imperiali, implicați, probabil, în administrarea minelor de aur. Dintre aceștia amintim pe: C. Sempronius Urbanus³¹, L. Macrus Macer³² sau cavalerul A. Senecius Leontianus (Contianus conform unei reinterpretări aparținând lui I. Piso³³). Această ultimă inscripție³⁴ este un altar votiv dedicat zeiței Ceres Augusta în data de 3 ianuarie 215 (prima zi din an), aparținând lui Suriacus, „dispensator aurariarum”, deci „casier” în cadrul serviciului roman de exploatare a minelor de aur, aflat în serviciul procuratorului mai sus menționat. Din punct de vedere onomastic, I. Piso atenționează asupra faptului că procuratorul nu are nomen și că cele două cognomene sunt celtice. Suriacus după nume pare semit oriental (deși nu trebuie exagerat cu analiza onomasticii în acest caz, deoarece răspândirea pe o arie largă a făcut ca Surus și derivatele sale să-și piardă caracterul etnic, devenind un simplu cognomen, astfel că tragerea unor concluzii categorice privind originea purtătorului ar putea duce la grave erori).

La *Apulum* este atestată funcția de *subprocurator aurariarum*, deținută de un libert imperial – Tavianus la începutul sec. III p.Chr (212-217). Acesta a ridicat o inscripție lui Iuppiter Optimus Maximus Tavianus (divinitate supremă din orașul Tavium din Galatia de unde probabil era și dedicantul al cărui nume este un teoforic) et dis deabusque în sănătatea și pentru victoria împăratului³⁵.

Aurelius Ursius este un cavaler (*equo publico*), care în a doua jumătate a secolului II p.Chr. a deținut la *Ampelum* calitatea de *praepositus aurariarum*. În momentul publicării I.T. Lipovan își exprima îndoiala dacă acest personaj conduce o *statio* la *Ampelum* și se află în fruntea minelor de aur sau doar conduce o comunitate de mineri³⁶.

Din subordinea sa făcea probabil parte Neptunalis, libert imperial cu statutul de *tabularius aurariarum dacicarum*, ceea ce justifică inscripția oficială pusă pentru Iuppiter Optimus Maximus³⁷.

---

legiunii V Macedonica în 168-170. Este prima atestare a cetățenilor romani la Potaissa (Bărbulescu 1994, p. 37). Numele de Satrianus a fost pentru prima dată atestat în Dacia, iar Decumus este poate o variantă a lui Decimus (Bărbulescu, Căținaș 1992, p. 114-115); *Ulpia Traiana* (epigrafă pusă de Temonius Secundus (gentiliciu italic pentru prima dată atestat în Dacia) având calitatea de procurator; inscripția are textul neclear (IDR III/2, 338)). Cu excepția altarului de la Domnești, unde relația dintre calitatea dedicantului și divinitate este directă, în celelalte situații Terra Mater nu apare în mod explicit ca o divinitate a celor ce exploatează bogățiile subsolului. Celelalte inscripții au fost puse, după cum am putut vedea, de demnitari: un decurion de la *Apulum*, doi *magistri* la *Potaissa* și un *procurator* la *Ulpia Traiana*.

³¹ IDR III/3, 316.

³² IDR III/3, 307.

³³ Piso 2004, p. 209.

³⁴ IDR III/3, 292.

³⁵ IDR III/5, 228.

³⁶ Lipovan 1986-1987, p. 133, fig. 1.

³⁷ IDR III/3, 314.

Administrația minelor era așadar condusă, din informațiile epigrafice cunoscute, de procuratori de rang ecvestru și liberiți, ca și în alte cazuri ale administrației imperiale³⁸.

Despre cei implicați în prelucrarea pietrei s-au scris numeroase studii³⁹, dată fiind importanța domeniului în antichitate. În Dacia inscripțiile vorbesc de mai multe persoane care aveau această meserie: Diogenes (*Aquae*)⁴⁰, Hermeros (Cristești)⁴¹, Titus Iulius (loc de descoperire necunoscut; pune o inscripție pentru Sulevis Montanis)⁴² se auto-definesc ca *lapidarius*, adică, după cum arată și Mariana Crînguș⁴³, cel care prelucra piatra după ce aceasta era exploatată din carieră. Remarcăm în cazul primilor doi indivizi faptul că se identifică cu un singur nume de sorginte greco-orientală (ceea ce nu este suficient pentru a emite aprecieri referitoare la condiția socială). M. Bărbulescu aprecia că Diogenes este posibil să fi lucrat pentru cei de la *Ulpia Traiana*⁴⁴.

Un alt *lapidarius* a fost și Marcus Cocceius Lucius (*Micia*); inscripția pusă de acesta pentru Victoria Augusta este cu atât mai importantă cu cât menționează genul colegiului lapidarilor⁴⁵. În opinia lui M. Bărbulescu textul inscripției nu este suficient de clar pentru a afirma cu certitudine că face referire la colegiul lapidarilor sau la un colegiu religios, al adoratorilor zeiței Victoria. Totodată, presupune că este posibil ca M. Cocceius Lucius să fi lucrat pentru armată, iar astfel să se fi explicat inscripția pentru Victoria Augusta⁴⁶. Mariana Crînguș presupune că un colegiu al lapidarilor a funcționat și la *Ulpia Traiana*⁴⁷.

La aceștia se adaugă cunoscutul *sculptor* de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* – Claudius Saturninus⁴⁸, Zoilianus, *scriptor* de la Napoca⁴⁹, precum și pictorul Mestrius Martinus (posibil italic după nume), cel care a *constituit* la *Apulum* un *fanum Dominarum* în sănătatea sa și alor săi⁵⁰. M. Bărbulescu este de părere că acesta a executat pictura parietală a clădirii⁵¹. R. Ciobanu consideră că acesta a construit sau

³⁸ Mrozek 1968, p. 309; pentru mai multe detalii referitoare la acest subiect vezi studiul lui C. Timoc din prezentul volum.

³⁹ Bărbulescu 2003; Ciongradi 2006; Crînguș 2004; Crînguș 2006; Ciobanu 1990-1993; Ciobanu 1998.

⁴⁰ IDR III/3, 6

⁴¹ IDR III/4, 133

⁴² CIL III, 1601.

⁴³ Crînguș 2004, p. 245.

⁴⁴ Bărbulescu 2003, p. 55.

⁴⁵ IDR III/3, 141.

⁴⁶ Bărbulescu 2003, p. 78; despre religia celor care prelucrau piatra, având ca divinități centrale pe Hercules, Silvanus și Suleviae (posibil genii protectoare ale pietrarilor (cf. Macrea 1969, p. 259; Bărbulescu 2003, p. 79) a se consulta Pribac 2006.

⁴⁷ Crînguș 2004, p. 250.

⁴⁸ IDR III/2, 15.

⁴⁹ CIL III, 870; un personaj cu același nume apare menționat în *spira Asianorum* (CIL III, 870), dar nu avem certitudinea că este aceeași persoană).

⁵⁰ IDR III/5, 66.

⁵¹ Bărbulescu 2003, p. 54.

a dispus construirea edificiului de cult, ceea ce constituie un indiciu al bunăstării sale⁵². Verbul *constituit* are înțelesul de „a construit, a ridicat, a pus”, prin urmare este posibil ca dedicantul să fi construit lăcașul de cult în sănătatea sa și alor săi.

Carmen Ciongradi presupune⁵³ că de fapt inscripțiile lapidarilor pe monumentele menționate și de noi mai sus ar constitui de fapt, în limbajul actual, „panouri publicitare”, referitoare la domeniul de activitate al atelierului acestor lapidari. Astfel, deși aceștia se auto-identifică simplu ca *lapidarius*, Diogenes ar realiza mai ales fusuri de coloană, M. Cocceius Lucius și T. Iulius altare (totuși, nu putem ignora că inscripțiile realizate de aceștia au avut și caracter votiv), Zoilianus a scris doar textul inscripției, Claudius Saturninus realiza statui (posibil funerare), iar Hermeros piese arhitectonice.

Despre o specializare a atelierelor de pietrari vorbește și M. Bărbulescu⁵⁴, care clasifică atelierelor în: ateliere pentru realizarea de elemente arhitectonice și decorative; ateliere care produceau monumente funerare; ateliere care produceau monumente votive.

Revenind la inscripția menționată mai sus, legată de Mestrius Martinus, textul acesteia nu pune accentul pe latura votivă a dedicației (divinitatea apare la final), ci pe individ și calitatea sa, ceea ce ne conduce la presupunerea că și de data aceasta este posibil să ne aflăm în aceeași situație; ipoteza lui M. Bărbulescu se poate confirma, iar Mestrius Martinus să fi realizat la acel *fanum* o lucrare conform specializării sale, care să onoreze calitatea de *pictor* deținută.

Din mențiunile epigrafice nu avem suficiente indicii pentru a spune dacă acești lapidari erau în fapt și proprietarii atelierelor în care activau sau erau simpli artizani. Când privește onomastica, aceștia se identifică printr-un singur nume (în toate situațiile sunt nume grecești), două sau *tria nomina* (de sorginte latină). Ca și în situațiile precedente, nu avem suficiente argumente pentru alte aprecieri.

Din cele amintite mai sus reiese că puțini dintre cei implicați în activități meșteșugărești își dezvăluie, măcar numele, prin inscripții, deși categoric numărul acestora trebuie să fi fost semnificativ mai mare. După cum precizam și cu altă ocazie, nu excludem posibilitatea ca reprezentarea acestora, poate și din rațiuni financiare, să se fi făcut prin intermediul colegilor.

Primul care a tratat acest subiect într-o lucrare mai amplă, plasând asociațiile (fie profesionale, fie etnice sau religioase) în contextul mai larg al vieții municipale din Dacia Romană a fost R. Ardevan⁵⁵. Acestuia îi datorăm o analiză epigrafică riguroasă și o sinteză aproape exhaustivă a problemei. Informații suplimentare sunt oferite în

---

⁵² Ciobanu 1990-1993, p. 252.

⁵³ Ciongradi 2006, p. 361-365.

⁵⁴ Bărbulescu 2003, p. 84.

⁵⁵ Ardevan 1998.

legătură cu colegiul utricularilor de către Doina Benea⁵⁶, iar cu *navicularii* de către O. Bounegru⁵⁷. La acestea se adaugă studiile din perspectivă socio-antropologică ale lui S. Pribac, care abordează subiectul în legătură cu o eventuală religie a colegiilor sau accentuând semnificația socială a acestor forme de asociere⁵⁸.

Din informațiile de până acum, colegiul este o formă de asociere permanentă, benevolă; are o organizare, resurse, statut propriu, scop comun, magistrați și patroni; intrarea și ieșirea din colegiu sunt libere (abia odată cu Dominatul vor deveni obligatorii și ereditare). Pentru a desemna un colegiu se folosea următoarea terminologie: *collegium, corpus, sodalitas, cultores* (grupuri adunate pentru cult). Conform lui Plinius cel Tânăr, înființarea unui colegiu era autorizată de împărat, ceea ce face să existe *collegia licita și illicita*. Structura unui colegiu era eterogenă, incluzând deopotrivă bogați și săraci. De fapt, colegiile au fost considerate ca reunind „elita plebei”. Membrii colegiului plăteau cotizații; colegiul avea proprietăți, sclavi, drept de moștenire, lua parte la serbări și la alegerea magistraților⁵⁹.

Vechile cercetări au identificat colegii profesionale, religioase, etnice sau asociații de întraajutorare pentru decese. Noile cercetări au arătat că nu există colegii de ajutor pentru decese sau asociații de binefacere. Colegiul era o „structură de sociabilitate cu rol socio-cultural, de ajutor reciproc și de cult”. Fiecare colegiu avea un geniu și o divinitate protectoare. El nu apăra strict interesele socio-profesionale, prin aceasta deosebindu-se de breaslă. Colegiile „există pentru a da coerență și conștiință de grup, pentru a câștiga un anumit rol în cadrul comunității”. Colegiile copiau structura municipală cu *decuriones*, local (*schola*), proprietăți și de asemenea copiau structura familiei (având ades *mater* sau *pater*); dădea decrete pentru membrii săi, avea patroni, putea acorda onoruri⁶⁰.

Dintre toate colegiile atestate epigrafic pe teritoriul Daciei ne vom opri doar asupra celor aparținând meșteșugarilor, în acest context fiind vorba cu precădere despre *fabri*.

*Utricularii*⁶¹, cei care confecționau și vindeau burdufuri de piele, se remarcă mai puțin ca meșteșugari și în special ca negustori, fie că este vorba despre negustori de uscat care preluau vinul în calitate de negustori de tranzit, comercializându-l ulterior în interiorul sau în afara provinciei, în opinia Doinei Benea⁶², fie navigatori

⁵⁶ Benea 1995.

⁵⁷ Bounegru 1995.

⁵⁸ Pribac, Pribac 2004; Pribac 2006.

⁵⁹ Ardevan 1998, p. 274-276.

⁶⁰ Ardevan 1998, p. 277.

⁶¹ Colegiul acestora este atestat în Dacia de două inscripții, de la Pons Augusti și Călugăreni. Inscripția de la Călugăreni a fost pusă de membrii colegiului *In Honorem Domus Divinae* pentru zeița Adrastia (corespondent celtic al lui Nemesis), iar inscripția de la Marga a fost pusă de Aelius Diogenes și Silia Valeria pentru Dea Nemesis (aceasta era divinitatea supremă a colegiului); cei doi au ridicat în cinstea zeiței un templu (IDR III/1, 272; IDR III/4, 215).

⁶² Benea 1995, p. 306-307.

fluviali care asigurau transportul pe ape de mică adâncime, în zone litorale de pe marile nave comerciale⁶³.

Centonarii, al căror colegiu avea sediul la *Apulum*, sunt puțin cunoscuți, atât epigrafic cât și arheologic (studierea prelucrării pieilor și țesăturilor din Dacia este un domeniu relativ recent, cu încă foarte multe necunoscute⁶⁴). Ei apar în inscripții fie asociați cu fabri⁶⁵, fie singuri, pe două inscripții (prima dintre acestea menționează ridicarea *scholei* colegiului și a unui fronton⁶⁶; cea de-a doua face referire la un patron al colegiului, P. Aelius Genialis, decurion și pontifex al coloniei, căruia libertul său P. Aelius Euthymus îi face o dedicație⁶⁷) de la începutul secolului III.

Având în vedere însă că în lucrarea de față domeniul pielăriei și textilelor nu este atins nu vom intra în detalii în ceea ce privește aceste două colegii.

Faber era acel muncitor care prelucra un corp dur (lemn, metal, piatră); în această categorie nu intrau cei care lucrau cu lutul. La început, termenul se referea exclusiv la tâmplari, pentru ca în epoca târzie să desemneze exclusiv fierarii. În provincia *faber* înseamnă constructor de clădiri, zidar, tâmplar. Colegiul nu cuprindea doar lucrători, ci și femei sau străini.

Numa Pompilius ar fi fost cel care a dispus constituirea primelor colegii, decizia aplicându-se pentru acele meserii care nu se puteau exercita în familie (așa cum se întâmpla în cazul torsului, țesutului, coptului pâinii). În timpul dinastiei Antoninilor, colegiile au cunoscut declinul; împărații (inclusiv Traian, după cum reiese din corespondența sa cu Plinius cel Tânăr), le considerau sursă de răscoale, motiv pentru care au preferat serviciile sclavilor imperiali. Situația însă s-a restabilit în timpul Severilor, care au oferit colegiilor numeroase facilități, printre care și scutirea de impozite sau posibilitatea de a avea *defensores* din rândul lor.

Frecvent, colegiul fabrilor era asociat cu cel al centonarilor și dendroforilor, devenind în epoca târzie inseparabile; prin lege chiar era recomandată unificarea lor într-un singur colegiu, numit *collegium fabrum*, celelalte două fiind subînțelese. Un argument în acest sens este și faptul că aceste colegii, implicate în stingerea incendiilor, aveau o structură paramilitară, fiind împărțite în decurii, cu *vexilla* și *imagines*.

În fruntea colegiului se aflau magistrați aleși pe o perioadă de 5 ani (numiți *quinquennales*, aceștia proveneau din rândul membrilor colegiului). Uneori, în locul acestora erau numiți prefecti din afara colegiului, fie de către împărat, fie de magistrații municipali⁶⁸, ceea ce accentuează legătura dintre colegiul fabrilor și conducerea orașelor (după cum vom putea vedea și în cele ce urmează). Patronii colegiului sunt

⁶³ Bounegru 1995, p. 166.

⁶⁴ Vezi pentru aceasta Alexandrescu 2007.

⁶⁵ Vezi inscripțiile mai departe.

⁶⁶ IDR III/5, 425.

⁶⁷ IDR III/5, 440.

⁶⁸ Apud DA, sv. „faba”.

considerați membrii onorifici, întâlnindu-se chiar patronatul multiplu⁶⁹. I. Stîngă aprecia că este posibil ca fiecare decurie să aibă un patron și o imagine, iar funcțiile să fie ereditare⁷⁰. Patronii unui colegiu puteau fi oameni simpli, augustali, aristocrați sau cavaleri. Condiția esențială pentru a deține o asemenea calitate era bunăstarea financiară, care să permită evergesii considerabile (subliniate de expresii precum *ex suo* sau *pecunia sua*).

Colegiul fabrilor este cunoscut în mai multe localități din Dacia Romană. Astfel, o inscripție de la *Drobeta*⁷¹ face referire la acest colegiu, care avea o *schola, decuriones* (Iulius Herculanus, decedat la 80 ani), *imaginiferi* (Iulius Marcianus, fiul lui Herculanus, decedat la 27 ani, Aurelius Iulianus, soldat în cohors I Sagittariorum, mort la 30 ani), *vexillari* (Iulius Marcellinus, 25 ani). R. Ardevan presupune că toate personajele din inscripție sunt copiii lui Iulius Herculanus și că Aurelius Iulius ar fi fost ginerele său, căsătorit cu o fiică ce nu apare în inscripție. Faptul că la moarte este militar activ și că este căsătorit înseamnă că inscripția se datează în secolul III, posibil după anul 212 (un argument în plus ar fi lipsa cognomenelor). Lipsa din inscripție a două femei ar sugera că la acea dată când a fost pusă inscripția ele nu mai făceau parte din familie (s-ar fi recăsătorit)⁷².

O opinie diferită, împărtășită și de Doina Benea⁷³, este cea a lui V. Christescu, potrivit căruia avem de-a face cu un colegiu militar al fabrilor, care activau într-un centru de fabricare și reparare a armelor⁷⁴.

O inscripție votivă de la Micești (jud. Cluj), pentru Volkanus Augustus, pusă în sănătatea împăraților Septimius Severus și Caracalla (197 p.Chr), menționează existența unui colegiu al fabrilor la *Potaissa*⁷⁵.

Colegiul fabrilor de la *Ulpia Traiana* avea 15 decurii; nu includea sclavi, dar printre membrii săi se cunosc liberi care ajung magistri. Prezența pe o bancă din amfiteatru a literelor FABR arată că locurile prefecților colegiului erau rezervate⁷⁶.

Peste 35 de inscripții se referă la acest colegiu, iar aceasta îl determină pe R.

⁶⁹ Ardevan 1998, p. 280.

⁷⁰ Stîngă 1998, p. 122.

⁷¹ IDR II, 78, 135.

⁷² Ardevan 1998, p. 249-250

⁷³ vezi articolul referitor la prelucrarea fierului din prezentul volum.

⁷⁴ Christescu 2004, p. 82.

⁷⁵ apud Ardevan 1998, p. 430, nr. 447.

⁷⁶ Vezi pentru detalii Ardevan 1998, p. 299 și urm.; Conform legislației romane locuri rezervate în amfiteatru aveau: senatorii și cavalerii (ocupau primele 14 gradene), colegiile preoțești și magistrații, *Ilviri* și *IIIviri* (aveau loc în loje), *ordo decurionum* și familiile acestora (ocupau băncile din piatră aflate pe podium). În *maenianum primum* își aveau locul în cei 22 *cunei* membrii colegiilor meșteșugărești și religioase (pe baza unei analogii cu așezarea de la Carnuntum) și, probabil, membrii colegiului augustalilor (Oprean 1987-1988, p. 227-236 (autorul estimează că amfiteatrul avea un număr de 4140 locuri, aferente unei populații a orașului de 9000 locuitori)).

Ardevan să considere că este vorba de o organizație mai mare care îi reprezenta pe toți meșterii⁷⁷, opinie pe care o împărtășim.

Dintre membrii ordinari ai colegiului, inscripțiile îl menționează pe Flavius Fortunatus (augustal, *ex decuria VII*)⁷⁸ și pe Gaius Gaianus⁷⁹. Nu cunoaștem ce statut aveau în cadrul colegiului: M. Aurelius Fortunatus, cel care pune o inscripție în cinstea decuriei III *ob duplam sportulam collatam*⁸⁰, M. Domitius Primus (decedat la 60 ani)⁸¹, Q. Ianuarius Agathangelus și copiii acestuia⁸², C. Iulius Marcus⁸³, Laurentianus⁸⁴, Val. Philinus⁸⁵, M. Ulpius Saturninus (acesta pune o inscripție pentru geniul decuriei XIII)⁸⁶. R. Ardevan îi include în categoria membrilor obișnuiți⁸⁷.

Decurioni ai colegiului au fost: Aur. Valens și Flavius Zora, care au ridicat un altar lui Iuppiter Optimus Maximus⁸⁸; Publius Flaccinus Felix (pune un altar în templul lui Aesculap și Hygia pentru zeii sănătății în sănătatea fiicei sale Lucilla)⁸⁹; C. Spedius Valerianus (care ridică un altar pentru Nemesis Regina)⁹⁰. T. Varenus Gallicanus (altar pentru Nemesis Augusta) nu este un simplu decurion, ci este și singurul *magister* atestat al colegiului⁹¹.

În majoritatea cazurilor însă, cei cunoscuți aflați la conducerea colegiului sunt prefectii, provenind din rândul elitei provinciale. Unul dintre prefectii cei mai de vază ai colegiului a fost M. Opellius Adiutor⁹², care a fost pe rând *quaestor*, *aedil* și *II vir iure dicundo*. Originar din Dalmatia, acesta a venit în Dacia pentru exploatarea miniere. El deținea de asemenea o cărămidărie la *Ampelum*⁹³. Importanța personajului reiese din faptul că inscripția care îl menționează a fost amplasată în for, în urma deciziei ordinului decurionilor, din bani publici (conform expresiei *aere conlato*).

⁷⁷ Ardevan 1998, p. 300.

⁷⁸ IDR III/2, 409.

⁷⁹ IDR III/2, 202; cunoscut și din inscripția IDR III/2, 203, alături de Proculus Apollofanes, ca *suri negotiatores*.

⁸⁰ IDR III/2, 106.

⁸¹ IDR III/2, 406.

⁸² Q. Ianuarius Zosimus (decedat la 35 ani) și Ianuaria Candida (decedată la 30 ani)

⁸³ decedat la 60 ani (IDR III/2, 417).

⁸⁴ Decedat la 36 ani (IDR III/2, 423).

⁸⁵ Decedat la 70 ani (IDR III/2, 456).

⁸⁶ IDR III/2, 215.

⁸⁷ Ardevan 1998, p. 299.

⁸⁸ IDR III/2, 236.

⁸⁹ IDR III/2, 163.

⁹⁰ IDR III/2, 319.

⁹¹ IDR III/2, 322; inscripția se datează în timpul sau post domnia lui Severus Alexander având în vedere epitetul Metropolis.

⁹² Cunoscut și din inscripțiile IDR III/2, 117, 350 (inscripția în atestă ca II vir Coloniae Daciae, alături de P. Celsenus Constans, decurio coloniae Dalmatiae Cl. Aequo, ceea ce sugerează originea sa dalmatină).

⁹³ IDR III/3, 317; IDR III/3, 377 (ștampila tegulară M O AD).

Aceeași funcție de prefect a deținut-o și C. Valerius Surus, decurion al *Coloniae Sarmizegetusa Metropolis*⁹⁴, fost edil, II vir. Ca și în cazul inscripției de mai sus, și aceasta a fost amplasată în for, *loco dato decreto decurionum*. Suntem de părere că poziționarea inscripției și expresia LDDD indică faptul că numirea celor doi cetățeni înstăriți, notabili ai orașului, înscriși în tribul Papiria, în funcția de prefect al colegiului fabrilor s-a făcut de către conducerea orașului. Relația dintre consiliul orășenesc și colegiul fabrilor reiese și din inscripția pusă de Aurelius Ingenuus, decurion al coloniei, pentru Geniul colegiului fabrilor⁹⁵.

Este posibil ca de aceeași onoare să fi beneficiat și Sextus Valerius Fronto, care a deținut calitatea de decurion, edil, II vir și flamen. Din păcate ultimele litere ale epitafului prefectului, decedat la vârsta de 36 ani, nu se mai păstrează⁹⁶.

C. Valerius Valentinus (decurion al *Coloniae Sarmizegetusa Metropolis, aedilicius, Ilvir, quinquennal*) a fost nu doar prefect al colegiului, dar și patron al acestuia⁹⁷. Extrem de interesant este faptul că dedicația aparține prietenilor acestuia, Aurelius Theophilus și Castor, decurioni ai Municipiului *Porolissum*.

Cu singura excepție a inscripției funerare deteriorate, toate celelalte, onorifice, prezintă o situație similară. Au fost amplasate în locații stabilite prin decizia consiliului orășenesc; prefectii în onoarea cărora au fost puse au fost cu toții înainte de aceasta edili și II viri. Într-un studiu relativ recent, I. Piso reinterpreta inscripția care îl menționează pe M. Opellius Adiutor, considerând că mai corect ar fi ca acesta să fi fost *decurio coloniae* înainte de duumvirat, și nu cvestor și edil⁹⁸. Dacă respectăm însă tiparul celorlalte inscripții menționând prefecti, este posibil ca vechiul text al inscripției să fie corect. La această concluzie ne conduce și analogia cu prefectii colegiului fabrilor din Lusitania, care au cunoscut o evoluție similară⁹⁹. După cum observa și R. Ardevan, nici unul dintre prefecti nu face parte din rândul ordinului equestru; sunt persoane de vază (mult mai prețuite decât patronii după cum vom putea vedea) și posibil dețineau această funcție *sine collega*¹⁰⁰. Situația este similară cu cea din Lusitania; nici aici nu avem de-a face cu cavaleri. Toți prefectii au fost, înainte de a obține prefectura colegiului, II viri, iar ulterior vor obține o funcție sacerdotală (eventual flaminatul) – în Dacia doar Sextus Valerius Fronto a fost și *flamen*. Marta Gonzalez Herrero presupune că prefectura era un semn al statusului social, un merit și o onoare pentru elitele locale, care obțineau această funcție înainte sau după o magistratură sau sacerdoțiu. Autoarea presupune de asemenea că aceștia au exercitat

⁹⁴ prin urmare domnia lui Severus Alexander oferă o datare *post quem* (IDR III/2, 124).

⁹⁵ IDR III/2, 214.

⁹⁶ IDR III/2, 455.

⁹⁷ IDR III/2, 126.

⁹⁸ Piso 2004, p. 216.

⁹⁹ Gonzalez Herrero 2004.

¹⁰⁰ Ardevan 1998, p. 301.

prefectura alături de un magistrat cu *imperium*, folosind influența acestora ca pe o oportunitate de emancipare¹⁰¹.

Inscripțiile ne dezvăluie numele unor patroni ai întregului colegiu sau doar al unor decurii. Din rândul elitei orășenești (*ordo decurionum*) au făcut parte: M. Pomponius Severus (*quaestor*)¹⁰², T. Ancharius Octavius¹⁰³.

Lui M. Cominius Quintus, cavaler, *pontifex*, prefect quinquennial și patron al colegiului, *ordo decurionum* îi ridică pentru merite deosebite o inscripție¹⁰⁴. Este cel mai de văză patron al colegiului, alături de binecunoscutul T. Varenius Pudens, cavaler, care a fost decurion și flamen, quinquennial la *Ulpia Traiana*, decurion al municipiului *Apulum*, patron al municipiului *Porolissum*. Calitatea pe care o deține, în contextul discuției noastre, este de *patronus collegiorum et causarum*¹⁰⁵. O altă situație de patronat multiplu se regăsește și în cazul lui P. Ael Strenuus, cavaler, care a deținut următoarele funcții: *sacerdos arae augusti*, augur și II vir al coloniei *Sarmizegetusa*, augur al coloniei *Apulum*, decurion al coloniei *Drobeta*, patron al colegiului fabriilor, centonarilor și nautarilor, *conductor pascui, salinarum et commerciorum*¹⁰⁶, conform inscripției ridicată de sclavul său Rufinus la *Apulum* (altarul se datează în timpul domniei lui Severus Alexander)¹⁰⁷.

Dintre augustali, patroni ai colegiului fabriilor au fost: Sextus Attius Secundus¹⁰⁸; Tiberius Claudius Ianuarius (patron al decuriei I)¹⁰⁹, posibil Flavius Graecinus (patron al decuriei IV, care ridică un templu pentru Liber Pater și Libera)¹¹⁰ și L. Flavius Valentinus¹¹¹.

Colegiul fabriilor de la *Apulum* apare doar în 12 inscripții. Acesta s-a desprins din colegiul de la *Ulpia*, întrucât la începutul existenței municipiului *Aurelium Apulense* a existat un colegiu comun, după cum atestă inscripția pusă de Sextus Sentinas Maximus la *Apulum* (Partoș) lui C. Cervonius Sabinus, decurion al municipiului *Apulum*, patron al colegiilor fabriilor din Colonia și Municipium,

¹⁰¹ Gonzalez Herrero 2004, p. 377-379.

¹⁰² IDR III/2, 6; pe aceeași inscripție, datată credem în timpul domniei lui Caracalla, mai apare M. Urbicus Valerianus, posibil și el decurion

¹⁰³ IDR III/2, 10; era doar patron al decuriei XV, calitate în care face un portic de 35 de picioare; inscripția se datează în timpul lui Severus Alexander (222-235 p.Chr), ca urmare a apariției epitetului *Metropolis* pentru capitala Daciei.

¹⁰⁴ IDR III/2, 107; se datează între 161-180 p.Chr.

¹⁰⁵ IDR III/2, 128.

¹⁰⁶ IDR III/5, 443.

¹⁰⁷ Despre administrația salinelor pe larg la Benea 2007.

¹⁰⁸ IDR III/2, 105; acesta primește *ornamenta decurionalia*; cunoscut și din IDR III/2, 385.

¹⁰⁹ Acesta a pictat porticul și sala de mese, în timp ce fiul său Cl. Verus, datorită unui dublu onor care i s-a făcut, face pe cheltuiiala sau proporticul, bucătăria și fațada.

¹¹⁰ IDR III/2, 254.

¹¹¹ IDR III/2, 410.

*patronus caesarum*¹¹². Acest colegiu, apărut în anul 197 p.Chr., are *decuriones, principales, magistri*, 11 decurii, un *genius*, patroni și o *mater* (Fabia Lucilla era *mater collegiorum fabrum et centonariorum Coloniae Apulensis*)¹¹³.

Dintre patronii colegiului inscripțiile îl amintesc pe L. Septimius Nigrinus (care ridică o inscripție pentru Aesculap și Hygia¹¹⁴), P. Ael. Valerianus, care a fost și decurion, decedând la vârsta de 60 ani. Importanța personajului în cadrul colegiului reiese din faptul că inscripția i-a fost ridicată de către *decuriones et principales*, în urma unui decret emis de aceștia¹¹⁵. Un alt patron a fost P. Ael. Rufinus, decurion al municipiului, care în asklepeionul din *colonia Aurelia Apulense* ridică un altar zeilor sănătății, precum și un portic de 40 picioare, în sănătatea soției sale Ulpia Helpidia și a fiului său Aelius Urbanus¹¹⁶.

C. Nummius Certus, cavaler, augur al *Coloniae*, a deținut calitatea de patron al colegiului fabrilor și dendrophorilor cândva în perioada de după domnia împăratului Commodus, după cum reiese din inscripția funerară ridicată în memoria mamei sale, Verzovia Saturnina¹¹⁷.

Un ultim patron la care facem referire este M. Aurelius Chrestus, care cu ocazia dobândirii calității de patron al colegiului face o donație de 6000 sesterti pentru construirea unui fronton, posibil la *aedes fabrum* aflat în for¹¹⁸.

Dintre magistri colegiului cunoaștem pe M. Aurelius Timon, augustal al *Coloniae*, care a ridicat în for o inscripție geniului colegiului în sănătatea a trei împărați¹¹⁹.

Membri ai colegiului fabrilor au fost probabil defunctul Fabricius Iucundus și frații săi, cei care îi pun epitaful (Fab. Iucundus, Silvanus și Licinianus)¹²⁰ sau Tib. Iulius Bubalus (din decuria XI, pune o inscripție votivă lui Iuppiter Optimus Maximus)¹²¹.

După cum amintea și R. Ardevan și putem observa la rândul nostru din studierea inscripțiilor referitoare la colegiul fabrilor din *Colonia Apulensis*, nu este atestat nici un prefect al colegiului.

În *Municipium Septimium Apulense* este atestat colegiul fabrilor cu un decurion și 2 patroni. Primul patron al acestui colegiu a fost C. Sentius Anicetus, decurion al coloniei *Sarmizegetusa*, calitate în care ridică un altar lui Iuppiter Optimus Maximus

---

¹¹² IDR III/5, 446.

¹¹³ IDR III/5, 483.

¹¹⁴ IDR III/5, 18.

¹¹⁵ Inscripția se datează după domnia lui M. Aurelius (IDR III/5, 486).

¹¹⁶ IDR III/5, 6.

¹¹⁷ IDR III/5, 599.

¹¹⁸ IDR III/5, 444.

¹¹⁹ IDR III/5, 80.

¹²⁰ IDR III/5, 528=III/1, 269.

¹²¹ IDR III/5, 147.

în data de 23 mai 205, cu ocazia aniversării primului capitoliu de la Ulpia Traiana¹²². C. Iul. Valentinus este cel de-al doilea patron atestat al acestui colegiu. Ca și IIII vir și *primus annualis*, acesta pune o inscripție pentru Iuppiter Optimus Maximus Aeternus, datată între anii 197-198 p.Chr¹²³.

T. Flavius Flavianus este singurul decurion atestat al colegiului fabricilor din *Municipium Septimium Apulense*. Ca augustal, împreună cu membrii familiei sale, el ridică o inscripție lui Iuppiter Optimus Maximus Aeternus la Apulum¹²⁴.

Din scurta trecere în revistă a informațiilor de care dispunem cu privire la populația implicată în activități meșteșugărești putem afirma că, raportat la numărul de ateliere și la diversitatea activității productive din Dacia materialul epigrafic este extrem de redus. Pe de altă parte, cei care constituiau pătura artizanilor, fie că este vorba de domeniul ceramicii, al prelucrării metalelor sau pietrei rămân în mare parte necunoscuți. Cei menționați epigrafic apar doar cu numele, nici acela de fiecare dată complet, ceea ce nu permite analize etnice sau sociale mai consistente.

Situația poate avea multiple explicații, una dintre acestea, pe care o aminteam și noi, fiind posibilitatea ca acești meșteșugari să se ascundă sub numele de *faber*, fără a putea ști cu certitudine care este meșteșugul în care activau. Chiar și așa, la nivelul Daciei sunt atestate doar cinci astfel de colegii (la *Drobeta*, *Potaissa*, *Ulpia Traiana* și *Apulum*). Cu excepția celui de la *Ulpia* și oarecum a celui din *Colonia Apulensis*, celelalte colegii sunt atestate prin una sau două inscripții. Este posibil ca aceste colegii, după cum reiese din repartizarea lor la nivelul provinciei, să fii concentrat activitatea meșteșugărească de pe un areal mai mare (teritoriul orașului).

În fruntea colegiilor se află indivizi provenind din rândul elitei orășenești, cu atât mai mult cu cât *ordo decurionum* se implica activ în numirea prefecturilor (*magistri* sunt mai puțin cunoscuți). Aceștia erau selectați din rândul elitei locale a orașelor (foști *IIviri*). Nu același lucru se poate spune despre patroni, care proveneau din rândul elementelor înstărite, liberi sau elita provincială și, ceea ce este foarte important, adesea din rândul cavalerilor. Alături de administrația minelor de aur și a salinelor (în administrația minieră un rol important revenea de asemenea liberților), patronatul colegiilor fabricilor (de la *Ulpia Traiana* și *Apulum*) sunt domeniile unde cunoaștem implicarea membrilor ordinului equestru. Un alt fapt asupra căruia dorim să atragem atenția este acela că dacă în cazul prefecturilor colegiului această funcție constituia o oportunitate și o cale de acces către un sacerdoțiu, în cazul patronilor aceștia au deținut, în ascensiunea lor socială, o funcție sacerdotală.

Extrem de interesantă rămâne implicarea cavalerilor în sistemul economic provincial, atât ca patroni de colegii (ai celui mai mare și mai important colegiu din

---

¹²² IDR III/5, 164.

¹²³ IDR III/5, 204.

¹²⁴ IDR III/5, 203

Dacia am putea spune, care posibil reunea categorii diverse de meșteri) cât și ca și *conductores* sau *procuratores* (în administrația salinelor sau a minelor de aur), ceea ce denotă, pe de o parte, nivelul economic și prosperitatea Daciei Romane¹²⁵, precum și locul important al provinciei în sistemul economic roman.

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu 2007 Alexandrescu, Cristina-Georgeta, *Aspecte ale vieții cotidiene în epoca romană la nordul Dunării cu specială privire asupra pielăriei și textilelor: o potențială direcție de cercetare*, Meșteșugari și artizani în Dacia Romană, BHAUT VIII, p. 189-200.
- Antonescu 2000 Antonescu, I., *Liberții în societatea romană a secolelor I-II*, Ex Ponto, Constanța.
- Ardevan 1997-1998 Ardevan R., *Observații asupra unei familii de fabri de la Drobeta*, Sargetia 27, 1, p. 247-252.
- Ardevan 1998 Ardevan, Radu, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara.
- Balla 2000 Balla, L., *Contribution aux problèmes de l'histoire des syriens et de leurs cultes dans la Coloni danubienne*, Studia Dacica, Collected Papers, Debrecen, p. 187-193.
- Balla 2000a Balla, L., *Questions de l'histoire de la population dans la Dacie romaine*, Studia Dacica, Collected Papers, Debrecen, p. 177-181.
- Balla 2000b Balla, L., *De la romanisation de la Dacie*, Studia Dacica, Collected Papers, Debrecen, p. 127-134.
- Balla 2000c Balla, L., *L'importance des colonisations en Dacie*, Studia Dacica, Collected Papers, Debrecen, p. 85-90.
- Balla 2000d Balla, L., *Equites Romani Daciae*, Studia Dacica, Collected Papers, Debrecen, p. 115-126.
- Bărbulescu 1995 Bărbulescu, M., *La colonisation à Potaissa et ses effets sur le développement de la ville*, La colonisation de la Dacie Romaine. La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire Romain II-IV siècle après J-C, Actes du II Colloque Roumano Suisse, Berne 12-19.09.1993, p. 119-130.
- Bărbulescu 2003 Bărbulescu, M., *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, Ed. Tribuna, Cluj-Napoca, Ed. II. (1994, Ed. I).
- Bărbulescu, Căținaș 1992 Bărbulescu, M., Căținaș, Ana, *Inscripții dintr-un templu de la Potaissa*, EphNap II, p. 111-125
- Benea 1995 Benea, Doina, *Colegiul utricularilor din Dacia*, AnB IV, p. 302-310.
- Benea 2002 Benea, Doina, *Integrarea culturală a palmyrenilor în Dacia Romană*, Apulum 39, p. 185-199.

¹²⁵ după cum arată și L. Balla, în Dacia sunt atestați cei mai numeroși cavaleri din provinciile dunărene ale Imperiului Roman (Balla 2000, p. 125).

- Benea 2007 Benea, Doina, *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia Romană*, în *Meșteșugari și artizani Dacia Romană*, BHAUT VIII, p. 91-112.
- Bounegru 1995 Bounegru, Oct., *Observations sur l'organisation et l'activité des associations de navigateurs de Dacie et de Mésie*, *Studia Antiqua et Archaeologica* 12, p. 161-170.
- Brancato 2006 Brancato, N., G., *Mulieres Daciae Romanae (Le Donne della Dacia sulla base della Documentazione Epigrafica)*, *Studia historiae et religionis daco-romanae*. In honorem Silvii Sanie, București, p. 349-367.
- Christescu 2004 Christescu, V., *Viața economică a Daciei romane*, ed. II, București.
- Ciobanu 1990-1993 Ciobanu, R., *Peintres et commanditaires dans la Dacie Romaine: temoignages epigraphiques*, *Apulum XXVII-XXX*, p. 251-257.
- Ciobanu 1998 Ciobanu, R., *Le decor monumental et les temoignages epigraphiques: commanditaires et artisans*, *EphNap VIII*, p. 81-95
- Ciongradi 2006 Ciongradi, Carmen, *Inschriften von Handwerkern in Dakien. Inschrift und Inschriftträger als webeschild*, *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, Bistrița-Cluj-Napoca*, p. 361-365.
- Cociș, Ursuțiu, Cosma, Ardevan 2003 Cociș, S., Ursuțiu, A., Cosma, C., Ardevan, R., *Area Sacra de la Hăbad*, *Alburnus Maior I, București*, p. 149-191.
- Crăciun, Sion 2003 Crăciun, Cristina, Sion, Anișoara, *Edificiul de cult din punctul Drumuș*, *Alburnus Maior I, București*, p. 287-337.
- Crînguș 2004 Crînguș, Mariana, *Cu privire la activitatea lapidarilor din Dacia*, *ActaMP XXVI*, p.245-251.
- Crînguș 2006 Crînguș, Mariana, *On the activity of the lapidarii in Dacia*, *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Ed. Accent, Bistrița-Cluj-Napoca, p. 367-370.
- Daicoviciu 1969 Daicoviciu, C., *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, *ActaMN VI*, p. 537-544.
- Dana 2004 Dana, Dan, *Onomastique est-balkanique en Dacie Romaine (noms thraces et daces)*, *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, p. 430-448.
- Gonzalez Herrero 2004 Gonzalez Herrero, Marta, *Prosopografia de praefecti fabrum originarios de Lusitania*, *Rev. Portuguesa de Arqueologia* 7, 1, p. 365-384.
- Gostar 1966 Gostar, N., *Studii epigrafice II*, în *ArhMold IV*, p. 175-189.
- Husar 1995 Husar, A., *Celts and Germans in Dacia. Celto-Germanic ethno-cultural elements in the Trajanic Province*, *La colonisation de la Dacie Romaine. La politique édititaire dans les provinces de l'Empire Romain II-IV siècle après J-C*, *Actes du II Colloque Roumano Suisse*, Berne 12-19.09.1993, p. 131-143.
- Husar 1999 Husar, A., *Celți și germani în Dacia Romană*, Cluj-Napoca.

- Husar 2003 Husar, A., *Norico-pannonicii*, Funeraria dacoromana, Cluj-Napoca, p. 350-393
- Ionel 2001 Ionel, O., *Vilici nell'amministrazione finanziaria dell'Italia centro-meridionale e la Dacia*, în *Studia Antiqua et Archaeologica* 8, p. 185-192.
- Luca, Milea 1978 Luca, C., Milea, Z., *Onomastica inscripțiilor de la Potaissa*, în *ActaMN* 15, p. 189-194.
- Man 2003 Man, Nicoleta, *Structura etnică și socială a populației din așezarea romană de la Cristești*, în *ActaMP* XXV, p. 273-276.
- Mihăilescu-Bîrliba 1995 Mihăilescu-Bîrliba, L., *La carrière de Fortunatus, aug(usti) lib(ertus)*, *ArhMold* 18, p. 289-293.
- Mihăilescu-Bîrliba 1998 Mihăilescu-Bîrliba, L., *Le statut social des affranchis en Dacie par rapport a leur statut juridique; les affranchissements et les heritages*, *ArhMold* 21, p. 213-216.
- Mihăilescu-Bîrliba 1999 Mihăilescu-Bîrliba, L., *L'augustalité et les affranchis en Dacie romaine*, în *Studia Antiqua et Archaeologica* 6, p. 93-98.
- Mihăilescu-Bîrliba 2000 Mihăilescu-Bîrliba, L., *Les esclaves et les affranchis impériaux sous le Haut Empire romain: aperçu général sur leur statut social*, *Studia Antiqua et Archaeologica* 7, p. 393-398.
- Mihăilescu-Bîrliba 2001 Mihăilescu-Bîrliba, L., *La mobilité sociale dans le cas des serviteurs impériaux el Ilyricum; le témoignage des monuments*, *Studia Antiqua et Archaeologica* 8, p. 175-184.
- Mihăilescu-Bîrliba 2003 Mihăilescu-Bîrliba, L., *Individu et société en Dacie Romaine. Etudes de démographie historique*, *Philippika* 11, Wiesbaden.
- Mihăilescu-Bîrliba 2004 Mihăilescu-Bîrliba, L., *Sclavi și liberi imperiali în provinciile romane din Illyricum (Dalmatia, Pannonia, Dacia și Moesia)*, Iași.
- Mihăilescu-Bîrliba 2006 Mihăilescu-Bîrliba, L., *Les originies de la population appartenant aux catégories sociales moyannes et humbles de la Dacie selon les sources épigraphiques*, *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie*, București, p. 297-316.
- Mihăilescu-Bîrliba 2006a Mihăilescu-Bîrliba, L., *Les patrons des affranchis privés dans les provinces balkano-danubiennes (Dalmatie, Pannonies, Dacies et Mésies)*, *Studia Antiqua et Archaeologica* XII, p. 65-76.
- Mihăilescu-Bîrliba, Piftor, Cosma 2007 Mihăilescu-Bîrliba, L., Piftor, V., Cosma, R., *L'espérance de vie, la structure d'âge et la mortalité en Pannonie (Ier – IIIe s. Ap.J.C)*, Casa Editorială Demiurg, Iași.
- Mrozek 1968 Mrozek, S., *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie*, *Apulum* 7, p. 307-326.
- Nemeș 1994 Nemeș, E., *Orientalii la Ulpia Traiana*, *Sargetia* XXV, p. 161-169.
- Nemeti, Nemeti 2003 Nemeti, Irina, Nemeti, Sorin, *Tracii și illirii*, Funeraria dacoromana, Cluj-Napoca, p. 394-439.
- Onofrei 2007 Onofrei, C., *Palmyreni și sirieni la Apulum*, Dacia Felix. *Studia Michaeli Bărbulescu Oblata*, Cluj-Napoca, p 585-589.

- Paki 1988 Paki, Adela, *Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (I)*, SCIVA 39, 4, p. 355-368.
- Paki 1995 Paki, Adela, *La colonisation de la Dacie romaine*, La politique ediltaire dans les provinces de l'Empire Romain, IIeme – IVeme siècle après JC. Actes du II Colloque Roumano-Suisse, Berne, p. 19-37.
- Paki 1996 Paki, Adela, *Quelques remarques sur la population rurale de la region de la Dacie orientale*, Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis XII; p. 283-296.
- Paki 1998 Paki, Adela, *Onomasticon Daciae. Die Patronymika der Provinz Dacia Porolissensis*, ActaMN 35/I, p. 119-147.
- Pescaru, Rusu 1994 Pescaru, E., Rusu, Adriana, *Des orientaux dans le pagus romain de Micia*, Sargetia XXV, p. 172-180.
- Piso 2004 Piso, I., *Epigraphica (XVII)*, ActaMN 39-40 I/, 2002-2003, p. 201-218.
- Pribac 2005 Pribac, S., *Die Soziale Stellung der Frau im religiösen Leben der römischen Provinz Dacia aufgrund der Weihinschriften*, Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu, București, p. 447-458.
- Pribac 2006 Pribac, S., *Aspecte sociale ale vieții spirituale din Dacia Romană. Cu privire specială asupra cultelor greco-romane*, Timișoara.
- Pribac, Pribac 2004 Pribac, S, Pribac, Marinela, *Collegia din Dacia și semnificația lor ca elemente ale coeziunii sociale*, Studia Historica et Archaeologica in Honorem Magistrae Doina Benea, Timișoara, p. 305-312.
- Protase 1968 Protase, D., *Elemente etnice trace și illyre în ala II Pannoniorum din Dacia*, SCIVA 19, 2, p. 339-344.
- Protase 1971a Protase, D., *O familie de origine italică într-o inscripție de la Apulum*, Apulum IX, p. 353-357.
- Protase 1980 Protase, D., *Autohtonii în Dacia*, vol. I, ESE, București.
- Protase 1995 Protase, D., *L'anthropomastique thraco-dace et l'origine des porteurs dans les inscriptions de la Dacie Romaine. Quelques observations*, La colonisation de la Dacie Romaine. La politique ediltaire dans les provinces de l'Empire Romain II-IV siècle après J-C, Actes du II Colloque Roumano Suisse, Berne 12-19.09.1993, p. 157-165.
- Rîmniceanu 2000 Rîmniceanu, Iulia, *La famille des Procilii à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Studia Antiqua et Archaeologica 7, p. 407-410.
- Rouché 1995 Rouché C., *Aurarii in the Auditoria*, ZPE, 105, p. 37-50.
- Rubio Rivera 1993 Rubio Rivera, Rebeca, *Collegium dendrophorum: Corporacion profesional y confradia metroaca*, Gerion 11, p. 175-183.
- Russu 1967 Russu, I.I., *Tracii în Dacia Romană*, ActaMN VI, p. 85-105.

-
- Russu 1969 Russu, I.I., *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*, ActaMN VI, p. 167-185.
- Russu 1977 Russu, I.I., *L’onomastique de la Dacie Romaine*, cuvântare susținută la Colocviul internațional al CNRS, nr. 564 – L’onomastique latine, Paris, (1975), p. 353-363.
- Rusu 1994 Rusu, Adriana, *Les illyriens en Dacie*, Sargetia XXV, p. 137-153.
- Rusu 1995 Rusu, Adriana, *Les illyriens en Dacie*, La colonisation de la Dacie Romaine. La politique édilitaire dans les provinces de l’Empire Romain II-IV siecla après J-C, Actes du II Colloque Roumano-Suisse, Berne 12-19.09.1993, p. 19-37.
- Stănescu 2003 Stănescu, Al., *Familia*, Funeraria dacoromana, Cluj-Napoca, p. 124-163.
- Stănescu 2003a Stănescu, Al., *Italicii*, Funeraria dacoromana, Clu-Napoca, p. 343-349.
- Ștefănescu 2002-2003 Ștefănescu, Atalia, *Sociological aspects about the woman status in Roman Dacia*, SIB XXVI-XXVII, p. 23-30
- Tudor 1957 Tudor, Dumitru, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, București.